

Anamarija KURILIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
anamarija.kurilic@zd.htnet.hr

UDK: 003.071:930.22
904(497.5 Benkovac)“652”:725

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 30. ožujka 2004.
Received:

ARHITRAVI S FORUMA ASERIJE

Apstrakt

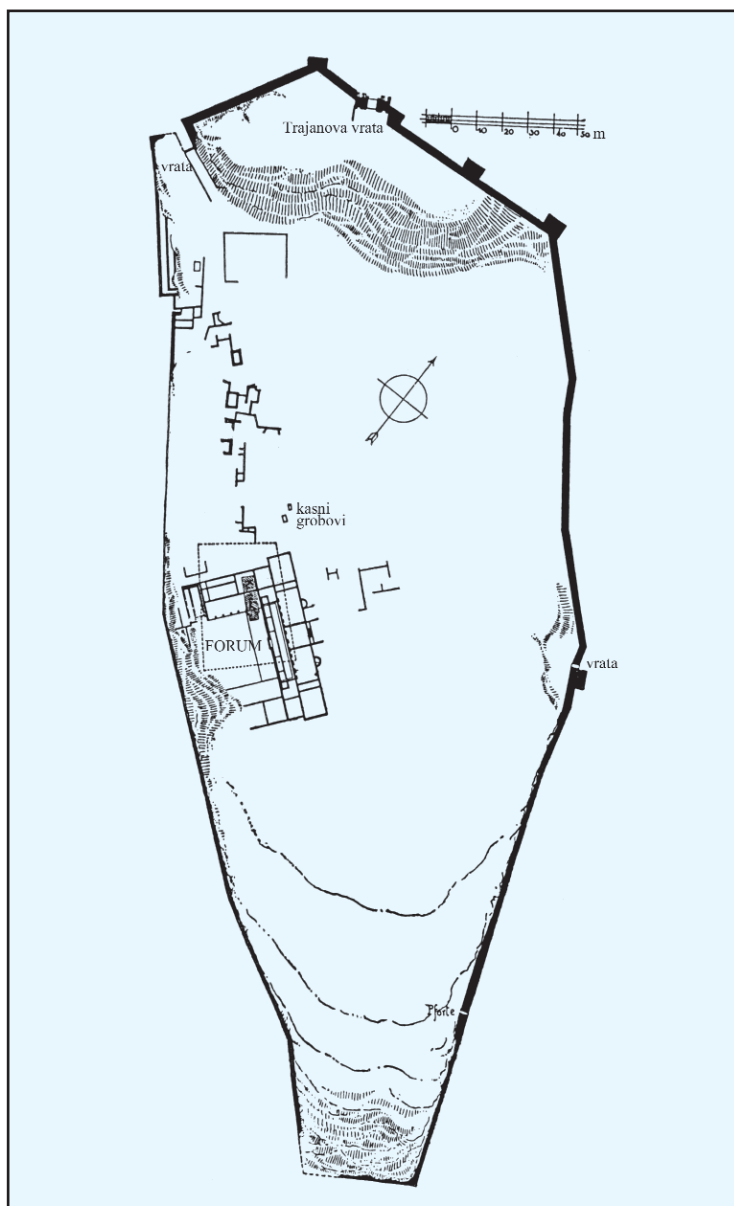
Još su početkom 20. stoljeća istraživanja na prostoru forumskog kompleksa Aserije iznijela na svjetlo dana ostatke četiriju arhitrava s natpisima. Gotovo svi su već otprije poznati iz stručne literature, osim jednoga malog ulomka koji se nalazi u depou Arheološkog muzeja u Zadru.

*U radu se objavljuje taj mali, do sada neobjavljeni, ulomak, i integri-
ra se s tri otprije poznata. Nastoji se odrediti i mogući izvorni položaj tog arhi-
trava. Rekonstrukciju izvornog položaja četiriju forumskih arhitrava otežava či-
njenica da su svi bili nađeni dislocirani.*

Istraživanja na prostoru forumskog kompleksa Aserije iznijela su na svjetlo dana ostatke četiriju arhitrava s natpisima. Niti jedan nije pronađen u svom izvornom arheološkom kontekstu: neki su nađeni uzidani u crkvu Sv. Duha, a neki su nalaženi u njezinoj neposrednoj ili nešto daljoj okolini.

Tri ulomka dvaju različitih arhitrava /v. ovdje, **1. (a)** te **2. (b)** i **2. (e)** / nađena su u listopadu 1897. godine, pri demoliranju apside crkve Sv. Duha na prostoru foruma antičke Aserije.¹ Drugi dijelovi nađeni su tijekom ili neposredno nakon istraživanja

¹ O pronalascima izvješćuje F. BULIĆ, 1897, 175-176, no ne na osnovi vlastitih spoznaja, već pisma koje mu je 24. listopada 1897. poslao benkovački posjednik Giuseppe Modrić.

Sl. 1. Tloris Aserije (prema H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 19, Fig. 2)

Fig. 1. Plan of Asseria (after H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 19, Fig. 2)

² H. LIEBL - W. WILBERG, 1908.

³ Zahvaljujem kolegi dr. sc. Ivi Fadiću, muzejskom savjetniku u Arheološkom muzeju u Zadru, što mi je omogućio objavu ovog ulomka.

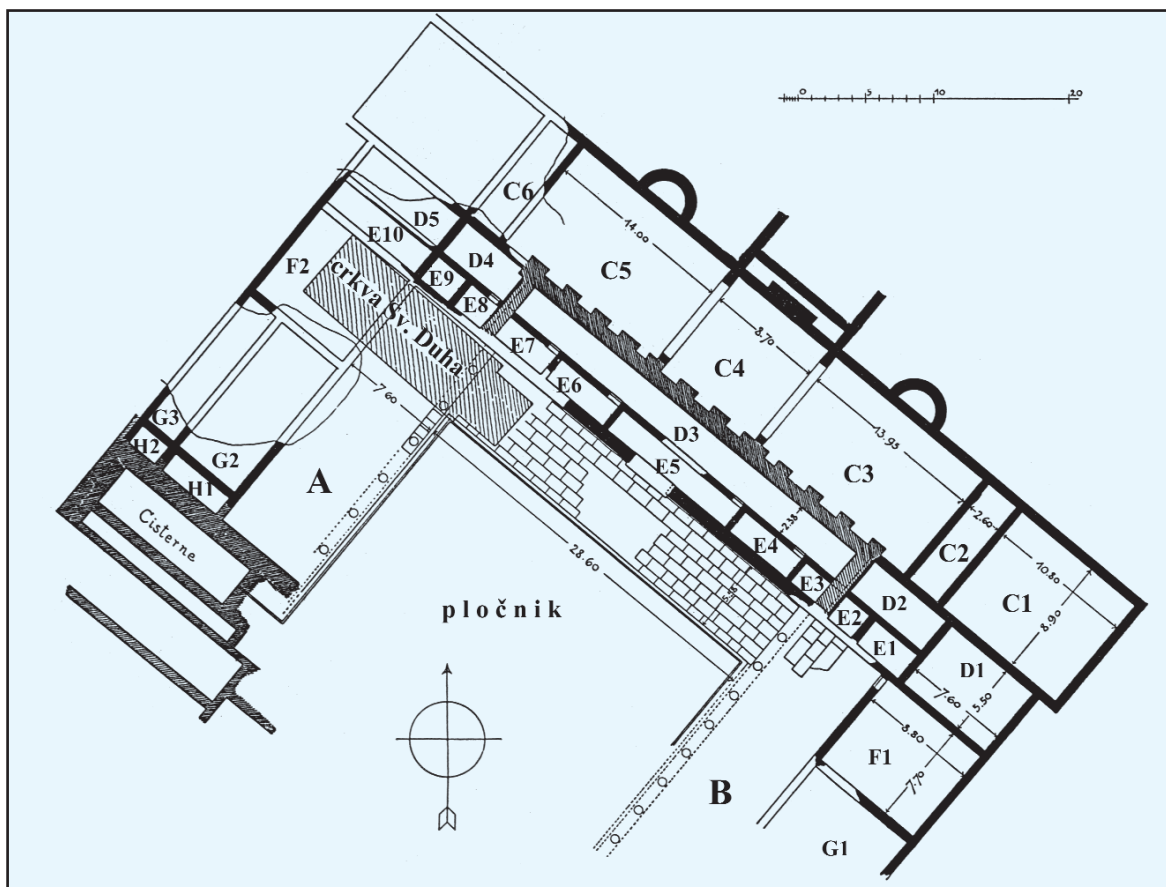
⁴ Vidjeti i kartoteku antičkih epigrafskih spomenika Arheološkog muzeja u Zadru.

⁵ V. A. KURILIĆ, 1999, napomene uz spomenik br. 2715.

Austrijskog arheološkog instituta u Beču, provedenih na prostoru foruma početkom 20. stoljeća.²

U Arheološkom muzeju u Zadru nalazi se jedan mali, neobjavljeni ulomak natpisa iz Aserije (inv. br. 191 nove inventarske knjige antičke zbirke; stari inventarski brojevi: 174; 266/II).³ Nisu poznate točne okolnosti njegova nalaza; zna se samo to da potječe iz Aserije i da je u muzej dospio 1904. godine.⁴ Već prije nekoliko godina, radeći na korpusu rimskodobnih natpisa Liburnije, zapazila sam da bi ovaj ulomak mogao pripadati jednome od arhitrava s foruma Aserije.⁵

Primarni je cilj ovoga rada obrada navedenoga ulomka i njegova integracija s već otprije poznatim ulomcima /v. dalje, arhitrav br. 4/. Osim toga, pokušat će se odrediti gdje se je ovaj arhitrav mogao izvorno nalaziti i kakav je bio njegov odnos s ostalim arhitravima nađenima na forumskom prostoru.

Sl. 2. Forum Aserije (prema H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 45-46, Fig. 24)

Fig. 2. Forum in Asseria (after H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 45-46, Fig. 24)

Arhitravi nađeni na prostoru foruma

1. Pri demoliranju apside crkve Sv. Duha, tijekom listopada 1897. godine, pronađeno je više arhitektonskih ulomaka, među kojima i blok (a) ovoga arhitrava, dok su grede (b) i (c) registrirane tijekom istraživanja Liebla i Wilberga s početka 20. stoljeća.⁶

(a) DEC. AVG. PORTICVM (dim.: dulj. 2,71-2,72 m, vis. 0,988 m,⁷ deblj. 0,585-0,595 m; vis. slova 0,185 m) /Sl. 3/;

(b) T. F. I. EX. HS. LXXX (dim.: dulj. 2,71 m, vis. 0,988 m, deblj. 0,585-0,595 m; vis. slova 0,185 m);

(c) ne nosi natpis (dim.: dulj. 2,76 m, vis. 0,988 m, deblj. 0,585-0,595 m).

⁶ F. BULIĆ, 1897, 175. H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 61, navode da su sva tri bloka nađena iza crkve.

⁷ Dimenzije donosim prema H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 61. Drugačije dimenzije (dulj. 0,70 m, vis. 0,80 m) prenosi F. BULIĆ, 1897, 175.

[- - -] dec(urio), aug(ur) porticum t(estamento) f(ieri) i(ussit) ex (sestertium) LXXX (milibus).

Arhitrav je izrađen od sivo-žučkastog vapnenca.⁸ Natpis je isklesan kvalitetnom kapitalom na zaravnjenoj neuokvirenoj površini gornje polovice dulje strane grede, dok je prostor ispod njega izrađen u obliku triju jednostavnih fascija. Grede su oblikovane na isti način i na nasuprotnoj duljoj strani, jedino nemaju natpisa.⁹ S donje su strane ukrašene bogatim reljefnim vegetabilnim frizom.¹⁰

Gređa (a) danas se nalazi uzidana iznad prozora kuće u Biogradu, i tom je prilikom, čini se, odrezan veliki dio bloka, oštećujući pritom i donji dio natpisa /v. Sl. 3/.¹¹ Nije poznato gdje se danas nalaze gređe (b) i (c).

Natpis se datira u rani Principat, i to, prema Mediniju, u 1. stoljeće,¹² a prema Cambiju i Glavičiću, u drugu polovicu 1. i na početak 2. stoljeća po Kristu,¹³ pri čemu bi datacija u flavijejsko razdoblje možda mogla biti najbliža istini (usp. ovdje, bilj. 10).

F. BULIĆ, 1897, 175; H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 61, v. i Bb. 48 i d., te Fig. 27-30 (na Bb. 48 i 49-50); *CIL* 3, 15027a-b; J. MEDINI, 1969, 60, br. XXIII; *ILLug* 1986, 2834; A. KURILIĆ, 1999, natpis br. 2561; M. GLAVIČIĆ, 2002, 213, Kat. br. 82.

2. Šest ulomaka više gređa jednog arhitrava nađeno je dijelom uzidano u zide crkve Sv. Duha, a dijelom u njezinoj neposrednoj blizini:¹⁴

(a) FRETE[---] (dim.: dulj. 1,38 m, vis. 0,805 m, deblj. 0,450-0,495 m; vis. slova nešto više od 0,205 m; uzidan u jugozapadni zid crkve)¹⁵ /Sl. 4-6a/;

⁸ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 48.

⁹ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Fig. 27 (na Bb. 48), Bb. 61, v. i Bb. 48 i d.

¹⁰ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Fig. 28-30 (na Bb. 49-50), Bb. 61, v. i Bb. 50-51. Vrlo slična dekoracija nalazi se i na donjim stranama arhitravâ zadarskih forumskih portikatâ koji se datiraju u flavijejsko razdoblje (v. M. SUIĆ, 1981, 208).

¹¹ Zahvaljujem kolegi dr. sc. Ivi Fadiću, koji me je upozorio na današnji smještaj ove gređe.

¹² J. MEDINI, 1969, 60, br. XXIII.

¹³ M. GLAVIČIĆ, 2002, 213, Kat. br. 82. N. CAMBI, 2003, 65, datira gređe na osnovi njihova reljefnoga ukrasa u približno flavijejsko ili ranotrajansko razdoblje. U prilog flavijejskog datiranja, usp. ovdje, bilj. 10.

¹⁴ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62. Usp. i F. BULIĆ, 1897, 175 za ulomke (b) i (c), koji su nađeni 1897. godine pri demoliranju apside crkve Sv. Duha.

¹⁵ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62, navode da je nađen uzidan u južni kut crkve, no, njihova određivanja prema stranama svijeta nisu u skladu sa stvarnom orijentacijom na terenu (usp. isto zapažanje i kod N. CAMBI, 2003, bilj. 3 na str. 51). Tako se ovdje na Sl. 4-5 jasno vidi da je ulomak uzidan u jugozapadni zid crkve (za orijentaciju crkve v. Sl. 2). Iako Cambi slijedi Liebla i Wilberga, kako bi se izbjegla nepotrebna zbrka, svodeći stvarnu orijentaciju foruma (sjeverozapad-jugoistok) na sjever-jug, zbrka i dalje ostaje prisutna. Stoga se ovdje pridržavam stvarne orijentacije na terenu, a radi lakšeg snalaženja, prikaz foruma na Sl. 2 orijentiran je prema sjeveru, a sve su prostorije dodatno imenovane kombinacijom slova i brojki, kako bi se olakšala njihova identifikacija.

Sl. 3. Dio grede (a) arhitrava 1 uzidan u kuću u Biogradu (snimio I. Fadić)

Fig. 3. Part of the beam (a) of the architrave 1 built into a house in Biograd (photo by I. Fadić)

(b) [---]RIMV[---]¹⁶ (dim.: dulj. 0,91 m, vis. 0,805 m, deblj. 0,450-0,495 m; vis. slova nešto više od 0,205 m; nađen uzidan u “istočni kut” crkve)¹⁷ /Sl. 6b/;

(c) S. OMNIVM. ASSER (dim.: dulj. 3,56 m, vis. 0,805 m, deblj. 0,450-0,495 m; vis. slova nešto više od 0,205 m; nađen izvan crkve, u njezinoj neposrednoj blizini)¹⁸ /Sl. 7a-c/;

(d) CC TESTAMEN (dim.: dulj. 3 m, vis. 0,805 m, deblj. 0,450-0,495 m; vis. slova nešto više od 0,205 m; uzidan u jugozapadnu stranu crkve,¹⁹ gdje leži u najnižem temeljnom redu kamenja) /Sl. 4-5, 6c/;

¹⁶ Kod F. BULIĆ, 1897, 175, stoji ovako: ma]XIM[us...?. Podsjećam da Bulić samo prenosi podatke iz Modrićeva pisma (v. ovdje bilj. 1), a da sam nije vidio ulomak, te ne začuđuje pogriješno tumačenje ostatka repića slova R kao ostatak kose crte slova X.

¹⁷ Tako mjesto nalaza opisuju H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62, ali, v. ovdje bilj. 15.

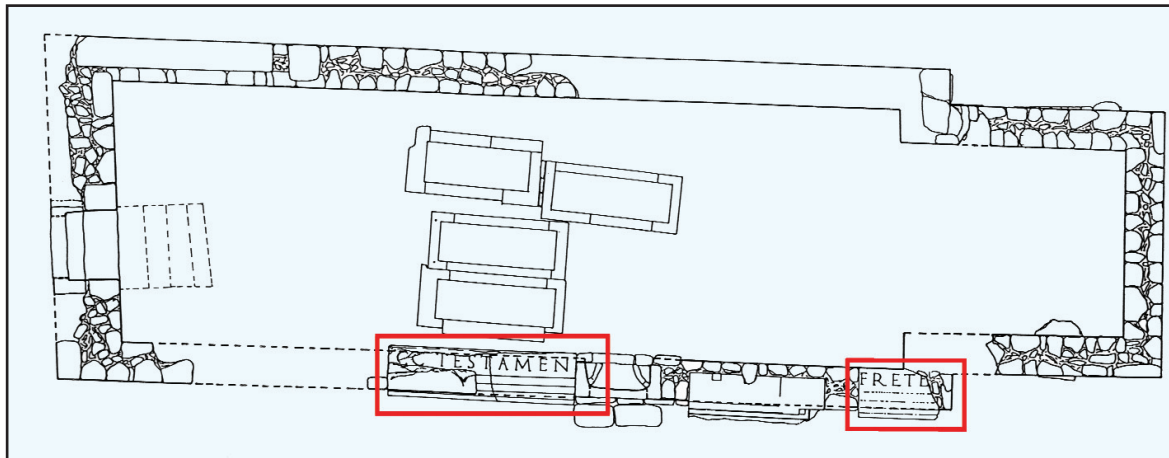
¹⁸ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62, navode da je greda nađena izvan crkve, “ležeći uz samo južno pročelje”, ali, v. ovdje, bilj. 15.

¹⁹ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62, navode da je greda nađena “uzidana u sjeverozapadnu stranu crkve”, ali, v. ovdje, bilj. 15.

(e) FIERI. IVSSIT (dim.: dulj. 3,45 m, vis. 0,805 m,²⁰ deblj. 0,450-0,495 m; vis. slova nešto više od 0,205 m; nađen “iza crkve”, “ležeći u pravcu jugozapadnoga pročelja”);²¹

(f) bez natpisa (dim.: dulj. 3,8 m, vis. 0,805 m, deblj. 0,450-0,495 m; nađen uzidan u “sjeveroistočni zid crkve”).²²

[--- leg (ionis) X] Fret[ensis p]rimus omnium Asser[iatium] --- --- ex sestertium -] CC (milibus) testamen[to] fieri iussit.²³

Sl. 4. Tloris crkve Sv. Duha u Podgrađu s uzidanim dijelovima (d) i (a) arhitrava 2 u njezinu jugozapadnom zidu.

Fig. 4. Plan of the Holy Spirit church in Podgrađe with parts (d) and (a) of the architrave 2 built into the SW wall.

Arhitrav je izrađen od sivo-žučkastog vapnenca.²⁴ Natpis je isklesan kvalitetnom kapitalom na zaravnjenoj neuokvirenoj površini gornje polovice dulje strane grede, dok je prostor ispod njega izrađen u obliku triju jednostavnih fascija. Grede su oblikovane na isti način i na nasuprotnoj duljoj strani, jedino nemaju natpisa. S donje su strane ukrašene jednostavno profiliranim okvirom /v. Sl. 6a-c, 7b/.²⁵

²⁰ Drugačije dimenzije (dulj. 3 m, vis. 1 m) prenosi F. BULIĆ, 1897, 175. Ondje također pogrešno stoji da su slova na ovom bloku i na bloku drugoga arhitrava, ovdje označenoga kao 1.(a), iste visine.

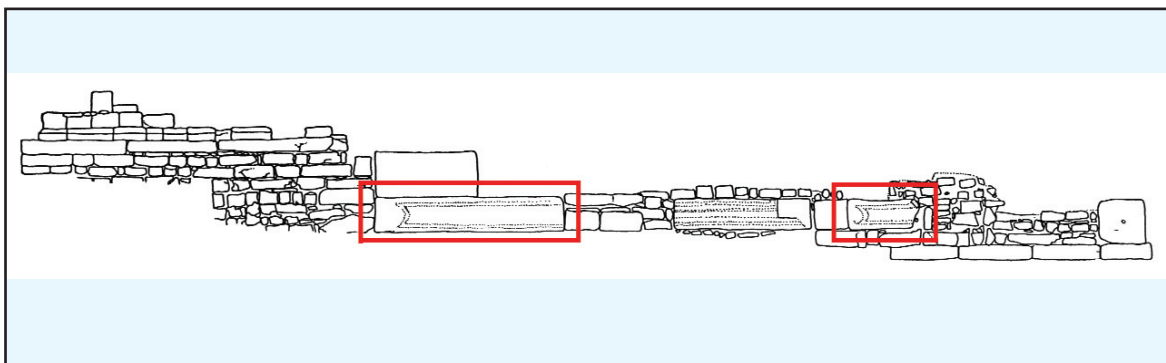
²¹ Tako mjesto nalaza opisuju H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62, ali, v. ovdje bilj. 15.

²² Tako mjesto nalaza opisuju H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62, ali, v. ovdje bilj. 15.

²³ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62 i J. MEDINI, 1969, 60-61, br. XXIV, smatraju da je postavljatelj natpisa vjerojatno bio veteran X. legije Fretensis, pa rekonstrukciju započinju ovako: [--- vet(eranus) leg(ionis) X]. M. GLAVIČIĆ, 2002, Kat. br. 83, smatra da je postavljatelj natpisa, s obzirom na visoku svotu novca utrošenu za ovu munificijenciju, radije trebao biti *tribunus militum* nego običan *veteranus* (usp. J. WILKES, 1969, bilj. 6 na str. 215).

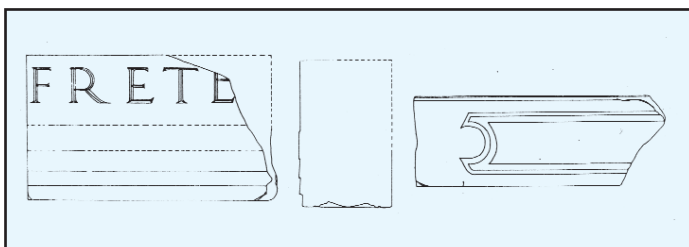
²⁴ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 48.

²⁵ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Fig. 25 (na Bb. 47), Bb. 62, v. i Bb. 48 i d.

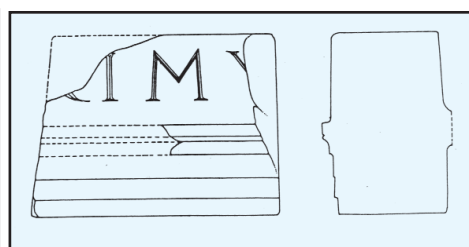
Sl. 5. Pogled na vanjsko lice jugozapadnoga zida crkve Sv. Duha u Podgrađu s uzidanim dijelovima (d) i (a) arhitrava 2.

Fig. 5. View at the SW façade of the SW wall of the Holy Spirit church in Podgrađe with built in parts (d) and (a) of the architrave 2.

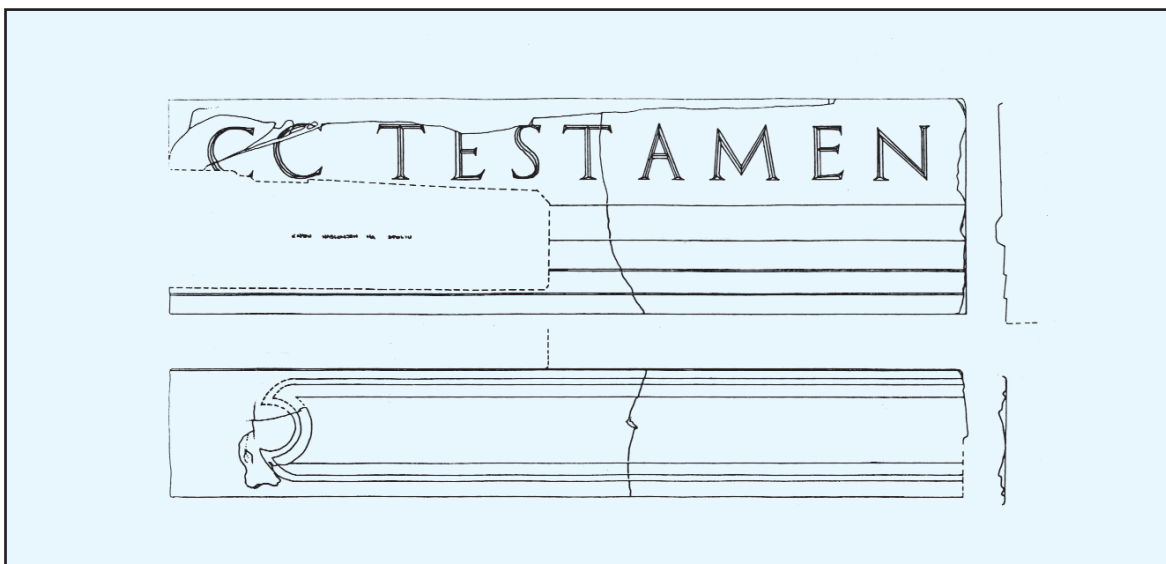
Sl. 6a. Arhitrav 2: dio (a), uzidan u jugozapadni zid crkve Sv. Duha u Podgrađu.

Fig. 6a. Architrave 2: part (a), built into the SW wall of the Holy Spirit church in Podgrađe.

Sl. 6b. Arhitrav 2: dio (b), uzidan u jugozapadni zid crkve Sv. Duha u Podgrađu.

Fig. 6b. Architrave 2: part (b), built into the SW wall of the Holy Spirit church in Podgrađe.

Sl. 6c. Arhitrav 2: dio (d), uzidan u jugozapadni zid crkve Sv. Duha u Podgrađu.

Fig. 6c. Architrave 2: part (d), built into the SW wall of the Holy Spirit church in Podgrađe.

Ulomci greda (a) i (d) i danas su uzidani u jugozapadnu fasadu crkve Sv. Duha: ulomak (d) je uzidan otprilike po njezinoj sredini, dok je ulomak (a) uzidan na njezinu južnom kutu, na spoju s apsidom /v. Sl. 4-5/. Greda (c) danas se nalazi izložena na zadarskom forumu /v. Sl. 7a-c/. Ulomak (b) je uzidan u crkvu Sv. Duha, gdje je vjerojatno još uvijek uzidana i greda (f). Nije mi poznato gdje se danas nalazi greda (e).

Natpis se prema Mediniju datira u sredinu 1. st. po Kr.,²⁶ a prema Glavičiću u drugu polovicu 2. stoljeća.²⁷

F. BULIĆ, 1897, 175; H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 61, v. i Bb. 48 i d., te Fig. 27-30 (na Bb. 48 i 49-50); *CIL* 3, 15026a-e; J. MEDINI, 1969, 60-61, br. XXIV; A. KURILIĆ, 1999, natpis br. 2559; M. GLAVIČIĆ, 2002, Kat. br. 83.

Sl. 7a. Greda (c) arhitrava 2: prednja strana.

Fig. 7a. Beam (c) of the architrave 2: front side.

Sl. 7b. Greda (c) arhitrava 2: donja strana.

Fig. 7b. Beam (c) of the architrave 2: bottom side.

²⁶ J. MEDINI, 1969, 60-61, br. XXIV.

²⁷ M. GLAVIČIĆ, 2002, 212, Kat. br. 83, no čini se da je ta datacija uvjetovana identifikacijom naručitelja s Gn. Julijem Verom, koji je umro 179. g. po Kristu; o smjelosti i neuvjerljivosti te identifikacije v. ovdje, poglavlje "Izvorni položaj arhitrava na forumskom kompleksu", osobito tekst uz bilj. 72.

3. Tri ulomka jednoga arhitrava nađena su nakon što su prestala iskopavanja iz 1903. godine.²⁸

(a) + (b) + (c) (ukupne dim.: dulj. 2,79 m [1 + 0,46 + 1,33 m], vis. 0,35 m, deblj. 0,19 m; vis. slova 6 cm) /Sl. 8-11b/.

L. Caninius T. f. Cl(udia) Fronto, flamen divi Cl(udii), II vir quinq(ennalis).

Natpis je isklesan na središnjoj ravnoj traci iznad koje je bogato raščlanjena profilacija, istaknuta prema van. Ispod natpisne trake izrađene su dvije fascije. Bočne strane profilirane su na isti način kao i prednja /v. Sl. 10a-c/, što dokazuje da je arhitrav sačuvan u cijelosti. Bočne su strane, k tome, i tanje od ostatka grede, jer im je sa stražnje strane, cijelom visinom grede, napravljen široki L-utor /v. Sl. 11a-b/. Na gornjoj površini, uz sâm desni rub, nalazi se utor za metalnu sponu, tzv. “klanfu” /v. Sl. 11b/.

Sl. 7c. Greda (c) arhitrava 2: presjek.

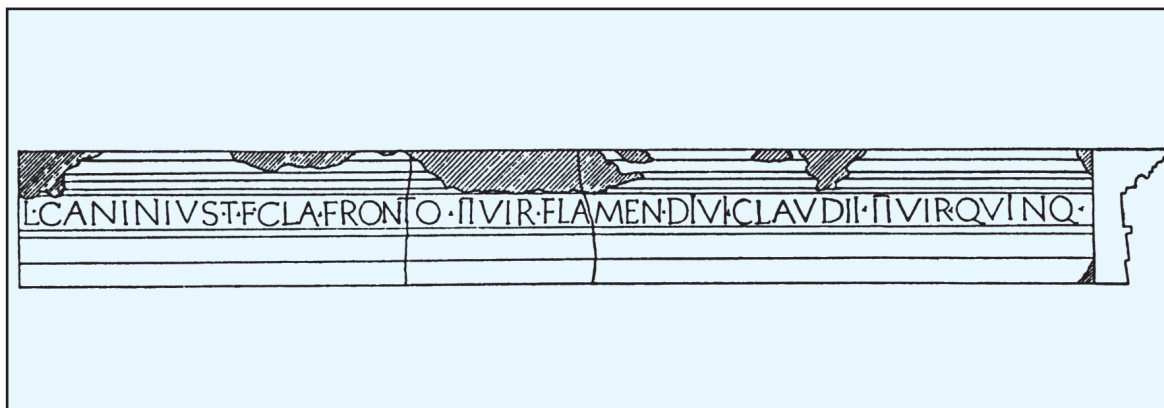
Fig. 7c. Beam (c) of the architrave 2: cross-section.

Sl. 8. Arhitrav 3: prednja strana

Fig. 8. Architrave 3: front side

²⁸ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 70 (uz br. 12), mjesto i okolnosti nalaza opisuju “An der Außenwand des linken Seitenbaues (Sp. 45 f.) nach Einstellung der Grabung 1903, von Bauern gefunden: (...)”. Pretpostaviti je da pod lijevom bočnom prostorijom (“linken Seitenbaues”) misle na sjeverozapadnu prostoriju s apsidom (v. Sl. 2, prostoriju C5) koja pripada kompleksu koji sa sjeveroistočne strane obrubljuje forum (= prostorije C1-C7 na Sl. 2). Teže je pretpostaviti što točno treba značiti “na vanjskom zidu” (“An der Außenwand”), ili što znači podatak da su ih na tom mjestu našli seljaci (“von Bauern gefunden”). Naime, nije jasno na koji se zid odnosi taj opis - da li na onaj dulji, s apsidom, koji se proteže u pravcu jugoistok - sjeverozapad, ili pak na onaj kraći, sjeverozapadni, koji se proteže u pravcu sjeveroistok - jugozapad. Zatim, nejasno je jesu li su ulomci slobodno stajali na samome zidu (i samim time, zašto ih nisu zapazili tijekom istraživanja), ili su možda ipak bili uzidani u njega, pa su ih seljaci naknadno izvadili.

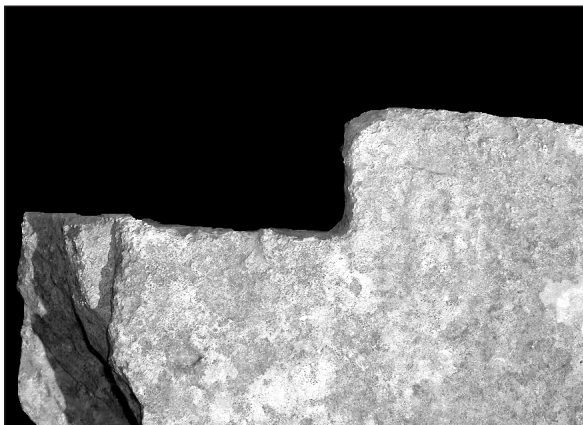
Sl. 9. Arhitrav 3: prednja strana (H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Fig. 47 na Bb. 69-70)
Fig. 9. Architrave 3: front side (H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Fig. 47 na Bb. 69-70)

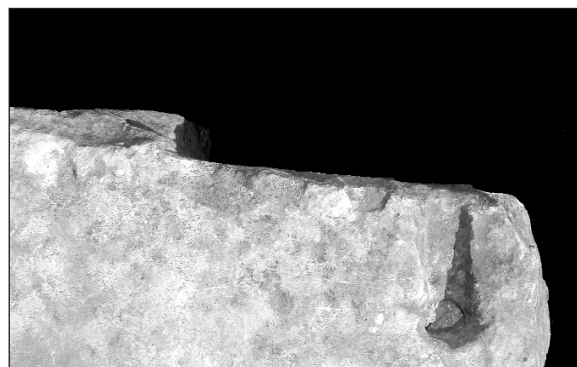
Sl. 10a. Bočne profilacije arhitrava 3: lijeva strana.
Fig. 10a. Mouldings of the lateral sides of the architrave 3: left side.

Sl. 10b. Bočne profilacije arhitrava 3: desna strana.
Fig. 10b. Mouldings of the lateral sides of the architrave 3: right side.

Sl. 11a. Pogled odozgo na stražnji dio arhitrava 3: lijeva bočna strana.
Fig. 11a. View from above at the back of the architrave 3: left lateral side.

Sl. 11b. Pogled odozgo na stražnji dio arhitrava 3: desna bočna strana, s utorom za metalnu sponu na gornjoj površini.
Fig. 11b. View from above at the back of the architrave 3: right lateral side, with a groove for the cramp iron at its top surface.

Prema Mediniju, ovaj bi arhitrav možda označavao završetak gradnje nekog objekta vezanoga uz održavanje carskog (Klaudijeve) kulta.²⁹

Greda je danas izložena na zadarskom forumu, u jednoj od rimskih taberni ispred Arheološkog muzeja u Zadru.

Natpis se datira u godine neposredno nakon smrti cara Klaudija (54. god. po Kr.), drugim riječima, u prve godine Neronove vladavine.³⁰

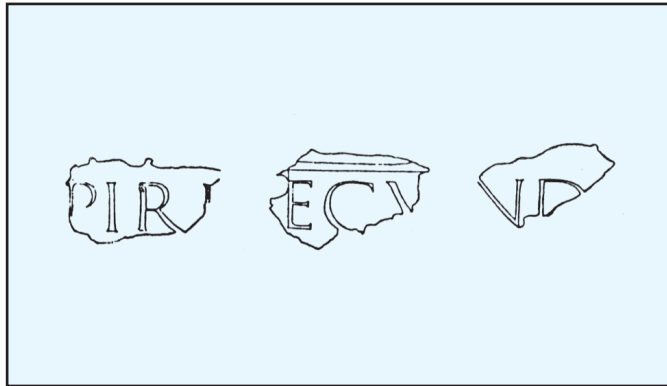
Sl. 10c. Bočne profilacije arhitrava 3: detalj završetka natpisa.
Fig. 10c. Mouldings of the lateral sides of the architrave 3: detail of the inscription ending.

H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 70, nr. 12, Fig. 47 (na Bb. 69-70); *AE* 1908, 192; J. MEDINI, 1969, br. XXI (bis), 59-60; *ILug* 1986, 2833; A. KURILIĆ, 1999, natpis br. 2709; M. GLAVIČIĆ, 2002, 212, Kat. br. 81.

²⁹ J. MEDINI, 1969, br. XXI (bis), 59-60.

³⁰ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 70, nr. 12; usp. J. MEDINI, 1969, br. XXI (bis), 59-60; M. GLAVIČIĆ, 2002, 212, Kat. br. 81.

4. Tri ulomka grede jednog arhitrava /Sl. 12/ nađena su pri iskopavanju “sjeveroistočno” od crkve Sv. Duha.³¹

Sl. 12. Arhitrav br. 4: tri već objavljena ulomka (H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 66, br. 7).

Fig. 12. Architrave nr. 4: three already published fragments (H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 66, nr. 7).

(a) [---]PIRI[---] (dim.: vis. 24 cm, dulj. 37 cm, deblj. 9,5 cm; vis. slova 9 cm);

(b) [---]ECV (dim.: vis. 26 cm, dulj. 31 cm, deblj. 12 cm; vis. slova 9 cm);

(c) ND[---] (dim.: vis. 24 cm, dulj. 37 cm, deblj. 9,5 cm; vis. slova 9 cm).

H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 66, nr. 7, crtež; *ILJug* 1986, 2840.

Ovim ulomcima svakako treba pribrojati još jedan, do sada neobjavljeni ulomak, izrađen od vapnenca, koji se čuva u depou Arheološkog muzeja u Zadru /Sl. 13/:

(d) [...] Ç. F Ş (dim.: vis. 22,5 cm, dulj. 36 cm, deblj. 12 cm; najveća sačuvana visina slova 8,5 cm).

U kartoteci Muzeja stoji da ulomak potječe iz Aserije, i da je pronađen (ili otkupljen za Muzej?) 1904. godine. Detaljnije okolnosti nalaza, na žalost, nisu zabilježene.³² Može se pretpostaviti da je ulomak mogao biti nađen na isti način i pod istim okolnostima kao i grede arhitrava L. Kaninija Frontona (br. 3), tj. da je bio nađen nakon što su završila iskopavanja iz 1903. godine (usp. ovdje, bilj. 28), na što bi upućivala i napomena da je ulomak dobavljen za Muzej 1904. godine.

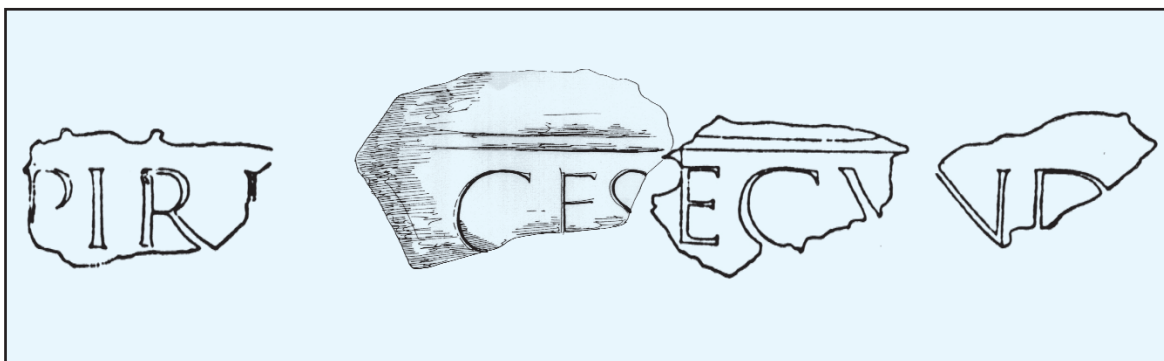
Sl. 13. Ulomak (d) arhitrava br. 4: četvrti, još neobjavljeni, ulomak (nova knjiga inventara Arheološkog muzeja u Zadru, inv. br. 191).

Fig. 13. Fragment (d) of the architrave nr. 4: the fourth, yet unpublished fragment (new inventory register of the Archaeological museum in Zadar, inv. nr. 191).

³¹ Tako mjesto nalaza opisuju H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 66. Za problem definiranja mjesta nalaza v. ovdje, bilj. 15.

³² V. kartoteku i novu knjigu inventara antičke zbirke Arheološkog muzeja u Zadru, inv. br. 191 (stari inv. brojevi 174 i 266/II).

Ulomak je prilično oštećen. Odlomljen je sa svih strana osim s prednje, na kojoj su sačuvani ostatci triju slova i jednostavne profilacije iznad njih. Slova su klesana kvalitetnom kapitalom. Prva dva slova oštećena su u donjem dijelu, a trećemu nedostaje cijela donja polovica i oštećeno je u gornjem desnom dijelu. Iza prvoga sačuvanoga slova, C, slijedi znak interpunkcije. Iz onoga što je sačuvano, može se čitati ili C. E S, ili, što je vjerojatnije, C. F S.

Sl. 14. Arhitrav br. 4: rekonstrukcija položaja svih četiriju ulomaka.

Fig. 14. Architrave nr. 4: re-constructed positions of all four fragments.

Sl. 15. Arhitrav br. 4: prijedlog rekonstrukcije teksta svih četiriju ulomaka (crvenom bojom su označeni rekonstruirani dijelovi teksta).

Fig. 15. Architrave nr. 4: a proposition for the reconstruction of the reading of all four fragments (red letters stand for reconstructed parts of the inscription).

Budući da su sva četiri ulomka prilično oštećena, njihove dimenzije nisu indikativne za dokazivanje da pripadaju jednoj te istoj gredi, no, valja naglasiti da među njima nema velikih odstupanja, osobito u pogledu visine i debljine. Mnogo je uočljivija podudarnost u visini slova: na ulomcima (a)-(c) slova su visoka 9 cm, a na ovome ulomku najveća sačuvana visina iznosi 8,5 cm. Budući da nedostaje tek manji dio donjih završetaka slova, smije se pretpostaviti da je i ovdje njihova visina iznosila 9 cm.

Slova na ulomku (d) svojim paleografskim odlikama identična su onima na ulomcima (a)-(c), no najjači pokazatelj da sva četiri ulomka pripadaju istoj gredi očituje se u jednostavnoj plastičnoj profilaciji koja teče iznad natpisa, a koja je ostala sačuvana na ulomku (b): identična profilacija nalazi se i iznad teksta na ulomku (d) /v. Sl. 14/.

Liebl i Wilberg su pri objavljivanju ulomaka (a)-(c) predložili rekonstrukciju [--- Pa]piri[us --- f(i)lius] S[ecund]us vel inus ---].³³ C F S s ulomka (d) pripadalo bi filijaciji i početku kognomena,³⁴ pa bi prema tome tekst glasio [---?. Pa]piri[us] C. f(i)lius Secund[us] vel inus ---] /v. Sl. 15/.

Natpis se može okvirno datirati u vrijeme ranoga Principata,³⁵ i takvoj okvirnoj dataciji odgovarala bi i paleografija i imenovanje osobe. Osoba je bila imenovana standardnim muškim ranocarskim imenskim obrascem (*tria nomina*), koji je u Liburniji gotovo isključivo prisutan tijekom ranog Principata, i to nešto češće kod municipalnih magistrata nego kod ostalih slojeva pučanstva.³⁶ Donekle je neuobičajena odsutnost tribusa; u Liburniji je obrazac koji uključuje i tribus potvrđen samo u ranom Principatu, i to najčešće kod pripadnika municipalne uprave.³⁷ Budući da su ova dva imenska obrasca bila u upotrebi uglavnom istodobno, natpis nije moguće datirati u neko uže razdoblje prvoga i prve polovice drugoga stoljeća. Od pomoći u tom pogledu nije niti prisutnost kognomena u njegovu imenovanju; naime, iako se općenito drži da se kognomen kao standardni dio *tria nomina* pojavljuje otprilike sredinom 1. st. po Kristu, na natpisima Liburnije nalazi ga se i u ranijim razdobljima.³⁸

Izvorni položaj arhitrava na forumskom kompleksu

Kako bi se pokušao ustanoviti izvorni položaj arhitrava nađenih na forumskom kompleksu, potrebno je dati i kratki pregled njegovih poznatih građevnih ostataka.³⁹

³³ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 66, nr. 7.

³⁴ Šteta što ulomke (a)-(c) poznajemo samo preko literature, pa nije moguće ustanoviti da li se ulomci (b) i (d) međusobno skladno spajaju.

³⁵ G. ALFÖLDY, 1969, 107, 291, ss.vv. Papirius, Secundus.

³⁶ Tim su obrascem podjednako imenovani i muškarci domaćega, liburnskog podrijetla, i italški doseljenici. V. A. KURILIĆ, 1999, 43 i d. (poglavlje 3.2., imenski obrazac F), usp. i str. 257.

³⁷ A. KURILIĆ, 1999, 56 i d. (poglavlje 3.2., imenski obrazac H), osobito str. 61 gdje se zaključuje da se upotreba ovog imenskog obrasca u Liburniji može smjestiti u razdoblje od prije 10. god. pr. Kr. pa do oko 130-ih godina. Ovaj je imenski obrazac tek nešto češće u upotrebi kod italčkog nego kod liburnskog stanovništva (usp. i ISTO, str. 246, 257).

³⁸ A. KURILIĆ, 1999, 40, 107 i d. (Poglavlje 3.3).

³⁹ Opis foruma s adjacencijama: H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 45 i d.; usp. i J. WILKES, 1969, 369 (no ne u svemu najtočnije); M. SUIĆ, 1976, 159 i d.; M. SUIĆ, 2003, 250; N. CAMBI, 2003, 51 i d. (v. osobito bilj. 8 na str. 53, gdje s pravom ističe nedostatke u djelu Liebla i Wilberga, jedinomu za sada opsežnijem izvoru za poznavanje foruma Aserije; podudarne zamjerke daje i M. SUIĆ, 1981, bilj. 28 na str. 275, i M. SUIĆ, 2003, 250).

Forum Aserije nalazi se na uzvišenom položaju uz sam južni gradski bedem, otprilike po sredini njegova perimetra /v. Sl. 1/.⁴⁰ Takvim svojim smještajem odstupa od rimskih normi, vjerojatno čuvajući prethodne domaće tradicije javnog i kulturnog središta grada.⁴¹ Tijekom istraživanja Austrijskog arheološkog instituta u Beču, definiran je veći dio građevina koje su ga okruživale sa zapadne, sjeverozapadne, sjeveroistočne i istočne strane /v. Sl. 2/, dok su južni dijelovi bili toliko oštećeni ukapanjima recentnih grobova oko crkve Sv. Duha da se više nije moglo nazrijeti ni traga antičke arhitekture.⁴² Stradanju toga dijela foruma jamačno je pridonijela i prirodna erozija terena, gdje on naglo pada prema jugu /v. Sl. 1/.⁴³

Čini se da je forum bio ne jako izduženog pravokutnog tlocrta, koji se vrlo približava kvadratnoj osnovi: dimenzije pločnika (zrcala) bile su 28,60 x 25,30 (?) m.⁴⁴ Pločnik su s dvije strane - sa sjeverozapadne i jugoistočne - obrubljivali portikati /v. Sl. 2, **A** i **B**/.⁴⁵ Portikat **A** je 0,46 m povišen u odnosu na razinu pločnika, što dokazuje da se je do njega pristupalo stubištem koje je zacijelo obrubljivalo pločnik foruma sa svih strana. Od portikata **A** sačuvani su *in situ* ostatci dviju susjednih baza stupova međusobno udaljenih 3,5 m. O portikatu **B** svjedoči, osim skromnih arhitektonskih ostataka, i svijanje pod pravim kutom kanala za odvod oborinskih voda koji je sa svih strana pratio rub zrcala foruma. Forum Aserije nije imao sjeveroistočni portikat, sudeći prema dobro očuvanom popločanju nogostupa uz sjeveroistočni rub forumskog zrcala na kojemu nema nikakvih tragova stupova. No, pretpostavlja se da je aserijatski forum imao i treći portikat, onaj na jugozapadnoj strani, koja je danas potpuno erodirana.

Popločani nogostup i arhitektonski ostatci prostorija koji se protežu sjeveroistočno od njega /v. Sl. 2, prostorije **C1-E10**/ mnogo su bolje sačuvani,⁴⁶ pa bi se olako moglo pomisliti da će njihova interpretacija biti još lakša nego ona portikatâ. Nema dvojbe da su te prostorije služile za razne javne svrhe: trgovinu, politiku i kult.⁴⁷ No, još nema jedinstvenog mišljenja kojoj su svrsi služile pojedine prostorije. Niz uskih prostorija /Sl. 2, **E1-E10**/ koje se sa sjeveroistočne strane foruma neposredno

⁴⁰ Položaj se naziva i akropolom Aserije (v. F. BULIĆ, 1897, 175).

⁴¹ M. SUIĆ, 1965, 174 i dalje; M. SUIĆ, 1976, 159 i d.; M. SUIĆ, 2003, 250.

⁴² H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 47.

⁴³ Usp. H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 47; M. SUIĆ, 1976, 159 i d.; M. SUIĆ, 2003, 250; N. CAMBI, 2003, 51.

⁴⁴ Duljina duže, sjeveroistočne strane, utvrđena je arheološkim istraživanjima, a duljinu one kraće, sjeverozapadne, izračunala sam prema planu koji donose Liebl i Wilberg (H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Fig. 24 na Bb. 45-46; v. ovdje Sl. 2).

⁴⁵ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 47 i d., portikat **A** obično nazivaju "zapadnim" (no, ponekad i "sjevernim", v. Bb. 51), a portikat **B** "istočnim". Tako i N. CAMBI, 2003, 51 i d.; usp. i ovdje bilj. 15.

⁴⁶ Opis ovih građevina: H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 45 i d.; M. SUIĆ, 2003, 250 i sl. 106 na str. 248 (usp. i M. SUIĆ, 1976, 159 i d.); N. CAMBI, 2003, 51 i d.; J. WILKES, 1969, 369.

⁴⁷ Usp. npr. M. SUIĆ, 2003, 250.

nastavljaju na popločani nogostup, i dugačak uski hodnik nakon njih /Sl. 2, **D2-D4**/, možda su bili tek neka vrsta supstrukcije, na primjer stubama,⁴⁸ koje bi vodile ka većim prostorijama na sjeveroistočnom rubu istraženog areala /Sl. 2, **C1-C7**/ koje su bile sagrađene na gotovo 2 metra višem terenu. Obično se smatra da su najvažnije među njima bile tri središnje prostorije (**C3-C5**). No, prema opisu kod Liebla i Wilberga,⁴⁹ bilo bi ispravnije ova tri prostora tretirati kao samo jedan, jer oni nisu činili individualne zatvorene prostore međusobno odijeljene zidovima, već su između njih stajali samo lukovi.⁵⁰

Prostor **C3**, jednako kao i onaj **C5**, imali su prema van pruženu polukružnu apsidu na dužoj, sjeveroistočnoj strani. Između njih je bio manji prostor (**C4**), koji je s vanjske strane sjeveroistočnog zida imao pravokutno ojačanje (bazu?).⁵¹ Kratki zidovi (koji drže lukove između **C4** i susjednih prostora?) protežu se dalje prema sjeveroistoku, flankirajući spomenuto pravokutno ojačanje. Između tih zidova nalazi se još jedan, koji zajedno s njima zatvara vrlo uzak prostor oko pravokutnog ojačanja. Ovi zidovi uopće nisu opisani kod Liebla i Wilberga, ali se jasno vide na njihovu tlorisu.

Dosadašnji istraživači tumače ovaj građevni sklop bilo tako da su sva tri prostora činila jednu jedinstvenu veliku dvoransku prostoriju nepoznate namjene (moguće bazilika?),⁵² bilo tako da se je u **C4** nalazio hram.⁵³ Uzevši u obzir do sada navedeno, neki bi opisani građevni elementi išli u prilog smještaja hrama na ovom prostoru (dominatan položaj, dva metra izdignut od okolnog prostora, do kojega je možda vodilo monumentalno stubište izgrađeno na konstrukcijama na arealu prostorija **D2-**

⁴⁸ V. N. CAMBI, 2003, bilj. 8 na str. 53. Na ovom je prostoru kasnije sagrađen, drugačijim materijalom, masivni zid s kontraforima, o kojemu v. kod H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 48; usp. N. CAMBI, 2003, 52.

⁴⁹ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 52.

⁵⁰ Koliko mi je poznato, još jedino J. WILKES, 1969, 369, ističe otvorenost ovoga prostora i njegovu podijeljenost u tri dijela pomoću lukova.

⁵¹ Ovo se ojačanje tumači kao baza kipa, v. H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 52 (teško ga je protumačiti, možda je bilo baza kipa); N. CAMBI, 2003, 52 (baza za kulturni kip?). Kod tog je ojačanja nađen i veliki završni vijenac trabeacije (korniš), koji je, prema mišljenju istraživača, vjerojatno pripadao toj prostoriji; v. H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 52, i Fig. 32 na Bb. 51-52.

⁵² W. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 52 (duga dvorana; svrha apsida nejasna); J. WILKES, 1969, 369 (duga dvorana; nije sigurno je li to bila gradska bazilika); M. SUIĆ, 2003, sl. 106 na str. 248 (bazilika s polukružnim nišama). U M. SUIĆ, 2003, sl. 106 na str. 248 ispravljene su neke od pogrešaka iz prvog izdanja (tj. iz M. SUIĆ, 1976, sl. 96 na str. 158, i str. 160). Međutim, Suić na drugom mjestu kaže: "Izvan Jadera nije se naišlo na ostatke civilnih bazilika, a ne spominju ih ni natpisi" (M. SUIĆ, 1981, 279; slično i u M. SUIĆ, 2003, 251-252).

⁵³ N. CAMBI, 2003, 52 (središnja prostorija /= **C4**/ je nedvojbeno hram). Suić, pak, misli da se je svetište nalazilo vjerojatno ispod cisterne (M. SUIĆ, 1981, 160; slično i u M. SUIĆ, 2003, 250 i sl. 106-b). Za cisternu kaže da se je nalazila "... u središtu sjeveroistočnog krila ...", iako se ona nalazi na jugozapadnom dijelu forumskog kompleksa, što se jasno vidi i sa sl. 106 (oznaka b) u M. SUIĆ, 2003 (usp. i ovdje, Sl. 2).

D4 i **E1-E9**),⁵⁴ no neki drugi snažno dovode u sumnju takvu identifikaciju (npr., s obzirom na to da je prostor **C4** otvoren prema prostorima **C3** i **C5**, ostaje otvorenim pitanje gdje se je nalazila cela toga hrama, kao jamačno najvažniji konstruktivni element svetišta),⁵⁵ tako da se bazilika ipak čini uvjerljivijim tumačenjem.

Preobražaj liburnskoga domorodačkoga gradinskog naselja u Podgrađu u grad rimskoga izgleda nije se dogodio preko noći. Započinje izgradnjom monumentalnih gradskih bedema, izgrađenih od masivnih bunja, krajem republikanskog razdoblja ili na samome početku carskoga doba.⁵⁶ Ili je ova građevna aktivnost trajala duže nego što se misli, do u odmaklu prvu polovicu 1. stoljeća po Kristu, ili je nešto drugo spriječilo Aserijate da po završetku gradnje bedema, početkom 1. stoljeća po Kristu, počnu graditi drugi glavni punkt koji će njihov grad približiti rimskom uzoru - forum s adjacencijama.⁵⁷ Na osnovi epigrafskih svjedočanstava (jer građevni ostatci u ovom trenutku ne pružaju pouzdanih databilnih elemenata), obično se smatra da je aserijatski forum svoj izgled počeo stjecati u Klaudijevo doba, između 50. i 60. godine 1. st. po Kristu.⁵⁸ Izgleda da je građevna aktivnost na forumu nastavljena u drugoj polovici 1. stoljeća, odnosno u flavijevskom i ranotrajanskom razdoblju, kada se na sjeveroistočnom rubu zrcala foruma, odmah iza stuba, postavila pregrada s pilastrima i plutejima s prikazima erota.⁵⁹ U to razdoblje N. Cambi datira i arhitrave ovdje označene brojem 1.⁶⁰ Izgradnjom Trajanova slavloluka na mjestu glavnih gradskih vratiju Aserija je sasvim poprimila izgled rimskoga grada.⁶¹

Na forumu su arheološkim ostacima dokazana dva portika, dok se postojanje trećega, jugozapadnoga, samo pretpostavlja, a s foramskog prostora potječu četiri arhitrava s natpisima. Gdje su se oni nalazili? Za jedan se s velikom sigurnošću može

⁵⁴ Ukoliko je ova pretpostavka bliža istini, onda se na prostoru **C3-C5** mogao nalaziti vrlo širok pronaos (širok čak oko 40 m!), a cela bi se protezala na neistraženom sjeveroistočnom prostoru. Problem bi predstavljali golemost tako zamišljenog svetišta, lukovi koji dijele prostor pronaosa u tri nejednako velika dijela, te svrha apsida, dok je pravokutno ojačanje možda bilo baza žrtvenika.

⁵⁵ Za klasične elemente carskodobnoga hrama (uzdignuti podij, prostrana cela, duboki pronaos), v. L. CREMA, 1959, 41, 45, 173.

⁵⁶ I. FADIĆ, 2003, 21; N. CAMBI, 2003, 64.

⁵⁷ Tu važnu urbanističku djelatnost svakako bi valjalo povezati sa činom stjecanja municipalnog statusa, koji većina autora povezuje uz Klaudija (J. WILKES, 1969, 214; M. GLAVIČIĆ, 2002, 57; usp. i za druge zastupnike toga mišljenja kod J. MEDINI, 1974, bilj. 61 na str. 41), iako neki smatraju da se to dogodilo već za Augusta (J. MEDINI, 1974, 41) ili početkom 1. stoljeća (M. SUIĆ, 2003, 65).

⁵⁸ N. CAMBI, 2003, 63 i dalje. Radi se o jednom natpisu na arhitravu (ovdje br. 3) i o natpisu *CIL* 3, 15024 (= H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 66-67, Fig. 43) koji bilježi neku gradnju na forumu (možda kurije?). Usp. i J. MEDINI, 1969, 59 i d., br. XXI i XXI (bis).

⁵⁹ N. CAMBI, 2003, 53 i d., 65.

⁶⁰ N. CAMBI, 2003, 65; usp. i ovdje, bilj. 10 i 13.

⁶¹ N. CAMBI, 2003, 65. Završetak gradnje se datira u 113. godinu; v. kod J. MEDINI, 1969, 61, br. XXV.

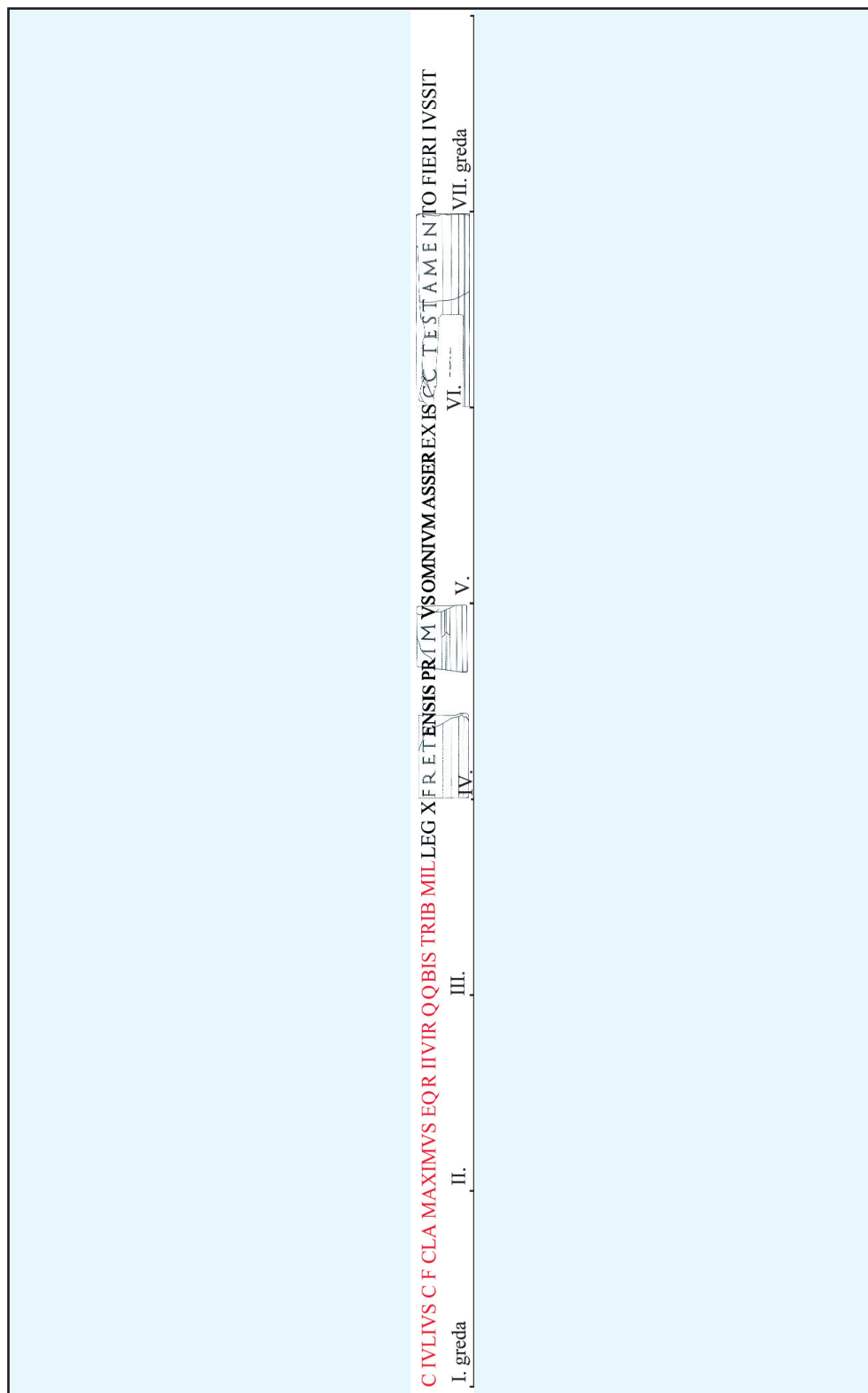
reći da je pripadao trabeaciji portika **A**. To je arhitrav ovdje označen brojem **2**.⁶² U prilog tom mišljenju idu duljine njegovih pojedinih greda, koje kod sačuvanih primjeraka, poput (c) i (e), iznose oko 3,5 m. Upravo je toliki i razmak između središta bazâ stupova portikata **A** (v. gore). Anepigrafska greda (f) ovoga arhitrava nešto je duža (3,8 m), možda zato što je bila zadnja, te je jednim dijelom bila uzidana u zid (umjesto da se samo oslanja na svoju polovicu kapitela), ili, ipak, možda radije zato što je pripadala drugom krilu forumskog trijema. Ukupna duljina dijela arhitrava sa sačuvanim tekstom natpisa i s onim dijelovima koji se mogu iz njega pouzdano rekonstruirati /v. grede IV. -VII. na Sl. 16/ - bez cijelog onog prednjeg dijela koji nedostaje - bila bi oko 14 m. Kad se tomu doda ime srednje ili kraće dužine (npr. *C. Oppius C. f. Serg. Secundus*; ili *Cn. Iulius Cn. fil. Verus*) i pretpostavljena služba veterana ili tribuna (vet. *vel* trib. mil. leg. X), arhitrav bi već bio dug oko 20 metara /v. Sl. 16/. Kad bi se toj duljini epigrafskih greda dodale još i pretpostavljene dvije krajnje anepigrafske grede,⁶³ tada bi ukupna duljina ovako zamišljenoga cijelog arhitrava iznosila oko 27 m, što je za otprilike jednu gredu previše za pretpostavljenu duljinu portika **A** od oko 25 m (v. gore i bilj. 44). Očekivati je da će dobročinitelj koji gradu daruje tako skupu munificijenciju imati u svome slijedu časti (*cursus honorum*) nešto više od navođenja vojne službe, barem neku visoku gradsku magistraturu (slično poput npr. anonimnog dekuriona i augura s arhitrava **1**, ili L. Kaninija Frontona s arhitrava **3**), ako ne i neku višu državnu službu. Na to bi otišla otprilike još jedna dužina grede, što bi ukupno - samo za tekst natpisa - iziskivalo sedam greda, a to, s obzirom na duljinu gredâ od 3,5 m, iznosi 24,5 m. Takva bi duljina arhitrava gotovo savršeno odgovarala pretpostavljenoj duljini portika **A** od oko 25 m. Anepigrafska greda **2** (f) prema tome ne bi pripadala portiku **A**, nego možda onome **B**, ili pretpostavljenom jugozapadnom portiku, osim ukoliko duljina portika **A** nije bila ista kao na sjeveroistočnom rubu zrcala foruma (28,6 m), i tada bi portiku **A** mogla pripadati još samo jedna anepigrafska greda.

Unatoč ovoj dilemi, podudarnost u dimenzijama razmaka među stupovima kolonade portika **A** i duljine gredâ arhitrava **2** upućivali bi na to da je taj arhitrav doista bio položen na kolonadu portika **A**, te da bi ga trebalo datirati u vrijeme kad se datira i izgradnja foruma, tj. najkasnije sredinom 1. st. po Kristu (v. gore), a ne u drugu polovicu 2. stoljeća (usp. ovdje bilj. 27).

Tekst natpisa ne govori ni tko je gradski dobročinitelj ni što je točno izgradio. Međutim, zna se da je dobročinitelj, koga se oslovljava prvakom svih Aserijata

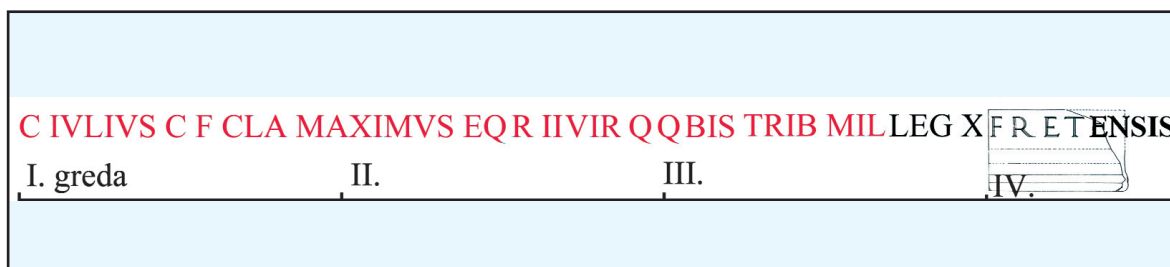
⁶² Isto mišljenje iznose već i H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 49.

⁶³ Jedna je sačuvana - ona ovdje označena kao **2**(f) - dok se druga pretpostavlja zbog simetričnosti.

Sl. 16. Prijedlog idealne rekonstrukcije arhitrava br. 2 (crvenom su bojom označeni nepoznati dijelovi teksta, pri čemu je rekonstrukcija imenovanja i sljedeća časti sasvim proizvoljna; crna slova označavaju poznati dio teksta; rimski brojevi označavaju sljedećih pojedinih greda).

Fig. 16. Proposition for the architrave 2 reconstruction (red letters stand for unknown portions of the text, and both the naming and cursus honorum of the benefactor are completely fictitious; black letters stand for known parts of the inscription; Roman numerals mark sequence of separate beams).

Sl. 16a. Prijedlog idealne rekonstrukcije arhitrava br. 2 (crvenom su bojom označeni nepoznati dijelovi teksta, pri čemu je rekonstrukcija imenovanja i slijeda časti sasvim proizvoljna; crna slova označavaju poznati dio teksta; rimski brojevi označavaju slijed pojedinih greda).

Fig. 16a. Proposition for the architrave 2 reconstruction (red letters stand for unknown portions of the text, and both the naming and cursus honorum of the benefactor are completely fictitious; black letters stand for known parts of the inscription; Roman numerals mark sequence of separate beams).

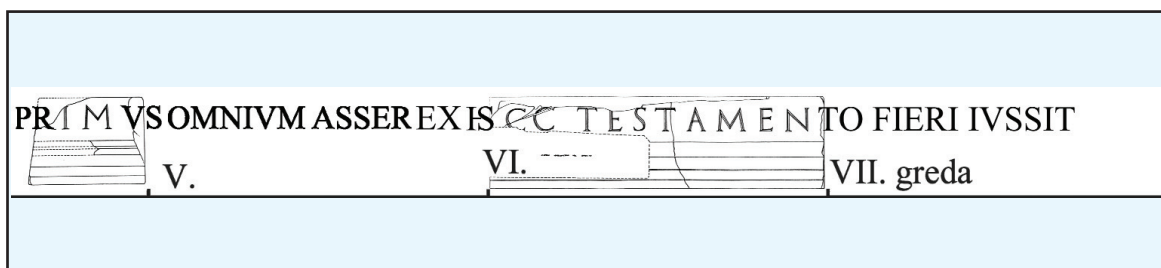
(*primus omnium Asseriatium*), službovao u legiji X. Fretensis,⁶⁴ te da je njegova gradnja iziskivala veća sredstva - najmanje 200.000 sestercija (naime, teoretski je moguće da je iznosu mogao prethoditi još koji numeralni znak) /v. Sl. 6c i 16/. Tako velik iznos utrošen u javnu gradnju može se usporediti s trostruko većim iznosom (600.000 sestercija) iz prve polovice 1. st. po Kr. koji je u sjećanje na svoga muža utrošila Melija Anijana u Zadru za gradnju luka s kipovima i popločanje emporija,⁶⁵ ili s jednakim iznosom (200.000 sestercija) koliko je u Africi u 2. st. mogla stajati gradnja maloga popločanog foruma s porticima.⁶⁶ Druge gradnje u Aseriji kojima su poznati troškovi - 80.000 sestercija za gradnju portika (ovdje br. 1), i, ne zna se točno koliko, ali sigurno više od 20.000 sestercija, za gradnju kurije (?) (*CIL* 3, 15024, v. ovdje bilj. 58)⁶⁷ - znatno su manje od iznosa koji troši ovaj anonimni prvak Aserijata. Kad se, nadalje, uzme u obzir da je ovaj arhitrav mnogo jednostavnije dekoriran na donjoj strani od arhitrava br. 1 koji spominje gradnju 80.000 sestercija vrijednog portika, moglo bi se pretpostaviti da je 200.000 sestercija utrošeno ne samo na gradnju

⁶⁴ Legio X. Fretensis, za koju se misli da je dobila nadimak zbog svog sudjelovanja u Oktavijanovu pomorskom ratu protiv Sex. Pompeja 36. pr. Kr., stacionirana je u Siriji od ranog 1. st. po Kr. (6. ili najkasnije 17. po Kr.), 66.-67. je u privremeno u Egiptu, a od 69. nadalje, s povremenim kraćim prekidima, bila je stacionirana u Judeji. V. H. PARKER, 1985, 119, 128, 134 i d., 145 i d., 159 i d., 261 i d., 268; *RE*, XII/2, 1925, s.v. Legio, col. 1671 i dalje.

⁶⁵ *CIL* 3, 2922=9987; usp. J. MEDINI, 1969, 56 i d., br. XVIII.

⁶⁶ R. DUNCAN-JONES, *s.a.*, 177, gdje navodi da je u to vrijeme u Africi hram srednje veličine stajao 60-70.000 sestercija, a teatar i tri puta toliko (ako je bio veći, i 600.000 sestercija), dok je veliki hram stajao oko 150.000 sestercija (v. str. 180-181). Napominjem da je forum Aserije najmanji među poznatim forumima istočnojadranskih priobalnih gradova; v. M. SUIĆ, 1976, 159; M. SUIĆ, 2003, 249-250.

⁶⁷ M. SUIĆ, 1976, 116, 119, smatra da je taj iznos mogao biti 320.000 sestercija, ali je to slobodna procjena; uzevši u obzir to da je na početku dotičnoga retka trebalo još stajati HS, ne čini mi se mogućim da je preostajalo mjesta za još tri znaka C, već možda za samo dva C ili, radije, za CL, ili slično.

Sl. 16b. Prijedlog idealne rekonstrukcije arhitrava br. 2 (crna slova označavaju poznati dio teksta; rimski brojevi označavaju slijed pojedinih greda).

Fig. 16b. Proposition for the architrave 2 reconstruction (black letters stand for known parts of the inscription; Roman numerals mark sequence of separate beams).

portika **A**⁶⁸ već još i za izgradnju i popločanje zrcala foruma, a možda i za izgradnju portika **B** te pretpostavljenoga jugozapadnog portika. Taj dobročinitelj koji se titulira prvakom svih Aserijata, i koji je zacijelo ostvario vrlo istaknutu karijeru - i to ne samo vojnu - poput nekih drugih članova municipalne elite liburnskih gradova,⁶⁹ zasigurno je raspolagao ne samo velikim ugledom u aserijatskoj zajednici nego i znatnim financijskim sredstvima. S obzirom na to vrlo je vjerojatno da u X. Fretensis nije služio kao običan *miles*, već u nekom višem rangu, možda doista kao *tribunus militum*,⁷⁰ ili kao visoko rangirani centurion.

Obično se smatra da je bio veteran lokalnog podrijetla koji je stupio u vojsku početkom 1. stoljeća po Kr., i po otpuštanju iz vojske vratio se u rodni kraj.⁷¹ S obzirom na sve do sada rečeno, to se mišljenje čini prihvatljivijim od poistovjećivanja tog aserijatskog dobročinitelja s jednim od dvoje senatora podrijetlom iz dalmatinskoga Aequuma, Gn. Julijem Verom ili Gn. Minicijem Faustinom Sekstom Julijem Severom.⁷² Naime, *Cn. Iulius Cn. fil. Verus (cos. suff.* vjerojatno 151. god. po

⁶⁸ J. MEDINI, 1969, 60, br. XXIV, smatra da je munificijencija obuhvaćala samo jedno krilo forumskog portikata.

⁶⁹ Usp. npr. Raecija Rufa (Iader: *CIL* 3, 2917 = 9985) ili [---] Cl. Liburna (Varvaria: *ILLug* 1978, 825), koji su preko uspješne vojne karijere stigli do viteškog staleža. O karijerama gradskih magistrata, te viteškim i senatorskim karijerama na natpisima iz Liburnije, v. A. KURILIĆ, 1999, 148 i d. (poglavlje 3.4.3.), osobito 154 i d. (gdje navedena i starija relevantna literatura).

⁷⁰ V. ovdje bilj. 23.

⁷¹ J. MEDINI, 1969, 60-61, br. XXIV; v. i sljedeću bilješku.

⁷² M. GLAVIČIĆ, 2002, 214, Kat. br. 83. Zahvaljujem kolegi dr. sc. M. Glavičiću, koji mi je priopćio da je taj prijedlog iznesen samo primjera radi. I on sâm na navedenom mjestu ističe: "Ta hipoteza ne isključuje mogućnost da se radi o nekom drugom ugledniku lokalnog podrijetla sa sjajnom vojničkom karijerom i primjerenim bogatstvom koje mu je omogućilo da u Aseriji učini munificijenciju dostojnu njegovog ugleda." Mišljenje da se radi o veteranu koji se je, nakon časno (i uspješno!) odslužene vojne službe u rimskim legijama, vratio u rodni grad zastupaju i J. WILKES, 1969, 215; H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 62-63 (koji ga smatraju građaninom Aserije).

Kr.) i (najvjerojatnije) otac mu *Cn. Minicius Faustinus (Sex.?) Iulius Severus (cos. suff. 127. god. po Kr.)* ni na koji način nisu bili vezani uz Aseriju. Poznato je više njihovih natpisa, a jedini iz Liburnije je onaj iz Burnuma gdje je Gn. Miniciju Faustinu (Sex.?) Juliju Severu odlukom dekurionskog vijeća postavljen počasni natpis.⁷³

Iako je gore iznesena pretpostavka da je anonimni prvak Aserijata možda dao sagraditi forum sa svim porticima, drugi poznati arhitrav nađen na forumskom prostoru Aserije, onaj ovdje označen brojem **1**, izričito navodi gradnju jednoga portika (*decurio augur porticum testamento fieri iussit*) za koji je utrošeno 80.000 sestercija. S obzirom na mjesto nalaza i na to da su grede prevelike da bi bile donesene s neke veće udaljenosti, vrlo je vjerojatno da se je i spomenuti portik nalazio na prostoru forumskog kompleksa, moguće upravo negdje u blizini crkve Sv. Duha. Grede su s donje strane bogato ukrašene vegetabilnim reljefom, i na osnovi stilskih osobina izrade datiraju se u drugu polovicu 1. stoljeća po Kristu (v. gore, bilj. 60), prema čemu bi bile oko pola stoljeća mlađe od arhitrava br. **2**, što bi upućivalo na to da gradnja forumskog kompleksa još uvijek nije bila sasvim dovršena ili na neko njegovo preuređenje. U svakom slučaju, kolonada na kojoj je počivao ovaj arhitrav, morala je imati manji razmak između stupova nego što je bio na portiku **A**, budući da su duljine greda (i onih s natpisom i jedne anepigrafske) 2,71-2,76 m. Stilobat portika **B** nije sačuvan, pa nije poznato koliki je bio razmak među stupovima, tako da je teoretski moguće da su grede pripadale njegovoj trabeaciji. Podjednako je moguće da se nalazio u sastavu pretpostavljenoga jugozapadnog portika, ili možda čak nekakvoga monumentalnog portika između pretpostavljenih stuba i prostora **C3-C5**. Koliko se god ta posljednja pretpostavka teško može dokazati, ona mi se čini najuvjerljivijom, jer (1) taj je prostor najbliži crkvi Sv. Duha (grede su nađene u njezinoj apsidi ili blizu nje), te je vjerojatnije da su masivne grede bile donesene s bližeg portika nego udaljenijega; (2) postojanje pretpostavljene supstrukcije i stuba na području označenom **D2-D4** i **E1-E9** premostilo bi veliku visinsku razliku između zrcala foruma i prostorija **C1-C7**; i (3) pretpostavljene građevne intervencije iz točke (2) zahtijevale bi više vremena i organizacije (zbog nasipanja i rješavanja složenijih statičkih pitanja), osobito ako je gradnja uključivala i reprezentativne javne i sakralne građevine, nego popločavanje zrcala foruma i izgradnje jednostavnih portika. Tom posljednjom točkom mogle bi se objasniti manje dimenzije greda ovoga arhitrava u odnosu na arhitrav br. **2** (budući da ne bi pripadale porticima oko zrcala foruma), ali i veći vremenski razmak u kojima su nastale. Konceptija oblikovanja greda arhitravâ **1** i **2** gotovo je potpuno identična,

⁷³ *CIL* 3, 2830 (9891) (i str. 1036 i 2328.12) = *ILS* 1056. O ovoj dvojici senatora iz Dalmacije v. O. SALOMIES, 1992, 126 i d., br. 12 (gdje se navodi i starija literatura); J. WILKES, 1969, 242, a osobito 321 i d.

što bi upućivalo na pripadnost istom građevnom kompleksu (forumskom). S druge strane, grede se razlikuju dimenzijama i u stilsko-dekorativnom pogledu (što bi upućivalo na različito vrijeme izrade): dok je arhitrav br. 2 na donjoj strani ukrašen vrlo jednostavno, dotle je arhitravu br. 1 ona ukrašena vrlo bogatom dekoracijom gusto raspoređenih akantovih vitica i rozeta.⁷⁴ Zacijelo je bogata dekoracija donje strane ovoga arhitrava - a moguće i ostalih dijelova portika - utjecala na prilično visoku cijenu njegove izrade.⁷⁵

Treći arhitrav pronađen na prostoru foruma je onaj ovdje označen brojem 3. Sačuvan je u cijelosti, iako polomljen na tri dijela. Ulomci su pronađeni na nekom ne najjasnije definiranom mjestu kod prostorije C5. Natpis bilježi munificijenciju L. Kaninija Frontona, visokoga gradskog magistrata (*II vir quinquennalis*) i flamera božanskoga Klaudija, koja se datira u vrijeme neposredno nakon Klaudijeve smrti i povezuje se s gradnjom nekog objekta vezanoga uz održavanje carskog kulta (v. ovdje bilj. 29-30). Duljina cijeloga arhitrava je tek 2,79 m, i ako se tome pridoda skromna veličina slova (6 cm), najmanja među ova četiri aserijatska arhitrava, pretpostaviti je da je arhitrav pripadao nekom malom objektu, na primjer, trabeaciji maloga svetišta *in antis*, koje se je moglo nalaziti negdje vrlo blizu mjesta nalaza (na prostoru C6-C7, ili u neposrednoj blizini).⁷⁶

Četvrti forumski arhitrav (br. 4) je najoštećeniji i o njemu se gotovo ništa ne zna, osim imena dobročinitelja, Papirije Sekund (ili Sekundin).⁷⁷ Visina slova (9 cm) nešto je veća nego kod broja 3, ali je još uvijek znatno manja nego kod broja 2 (20-ak cm) i broja 1 (18,5 cm). Slijedeći istu logiku kao kod arhitrava br. 3, moglo bi se zaključiti da se nije nalazio na nekom vrlo velikom objektu, a s obzirom na mjesto nalaza, sjeveroistočno od crkve Sv. Duha (usp. ovdje bilj. 15), taj se je objekt mogao nalaziti blizu onoga što ga je sagradio L. Kaninije Fronton, no, u ovom trenutku nije moguće niti nagađati o naravi toga objekta. Gotovo je sigurno da arhitrav nije pripadao nekom od portika koji su okruživali zrcalo foruma. Podjednako je mala mogućnost da je arhitrav pripadao kuriji, koju je dao izgraditi T. Julije Celer, ukoliko je točna interpretacija titulusa *CIL* 3, 15024, nađenoga pri iskopavanju sjeveroistočno od Sv. Duha.⁷⁸ S obzirom na građevne faze registrirane u

⁷⁴ Usp. za izradu oba arhitrava: H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 48-51, 60-63, Figs. 25-26; za ukras donje strane arhitrava br. 1: H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Figs. 28-30; N. CAMBI, 2003, 65; za ukras donje strane arhitrava br. 2 v. ovdje Sl. 7.b.

⁷⁵ Za troškove izgradnje javnih građevina, usp. ovdje bilj. 66.

⁷⁶ Ne vjerujem da se je ovo pretpostavljeno svetište nalazilo na mjestu crkve Sv. Duha, budući da bi tada bilo moguće da ulomci budu u nju uzidani ili barem da se nađu u njezinoj najneposrednijoj blizini. Sasvim je neprihvatljiva Wilkesova tvrdnja da je L. Kaninije Fronton s ovoga arhitrava sagradio forum (v. J. WILKES, 1969, 369).

⁷⁷ Imena *Papirius* i *Secundus*, *Secundinus* svagdje su vrlo česta (v. A. KURILIĆ, 1999, spomenik br. 2715, gdje i ostala literatura), tako da se na osnovi njih ne može niti pokušati odrediti njegova etnička pripadnost. Jednako tako, natpis ne nudi nikakvih elemenata za određivanje društvenog položaj Papirija Sekund(in?)a, osim same munificijencije, koja upućuje na to da je pripadao imućnom i društveno istaknutom sloju u Aseriji.

⁷⁸ Usp. ovdje bilj. 58 i 67; za mjesto nalaza natpisa v. H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, Bb. 66.

Aseriji i predloženu dataciju natpisa na arhitravu u rani Principat, podjednako je moguće da pripada nekoj javnoj gradnji iz prvih faza izgradnje foruma (najkasnije oko sredine 1. st. po Kristu) i onoj kasnijoj, iz druge polovice 1. st. po Kr. (flavijevsko i ranotrajansko razdoblje).

Na osnovi do sada rečenoga, moglo bi se zaključiti da četiri arhitrava nađena na forumskom prostoru Aserije pripadaju različitim građevinama i građevnim sklopovima forumskog kompleksa.

Čini se da najstarijoj građevnoj fazi pripada arhitrav br. **2**. Njegov natpis svjedoči da je neki, nama za sada anonimni, prvak svih Aserijata, koji je služio u legiji X. Fretensis, dao 200.000 sestercija za neku, nama nepoznatu, javnu gradnju. Arhitrav je najvjerojatnije pripadao trabeaciji portika **A** /v. Sl. 2/, a pretpostavlja se da njegov natpis obilježava gradnju središta forumskoga trga: popločanje njegova zrcala i izgradnju portikâ koji su ga okruživali, i to najkasnije oko sredine 1. stoljeća po Kristu.

Iz oko sredine 1. stoljeća po Kristu potječe i arhitrav br. **3**, vrlo malen i delikatan arhitrav (duljine svega 2,79 m), koji je po svoj prilici pripadao malom svetištu *in antis* sagrađenom negdje na sjevernom ili sjeveroistočnom dijelu forumskog kompleksa. Natpis s arhitrava svjedoči da je gradnju poduzeo gradski magistrat (*Ilvir quinquennalis*) i flamen božanskoga Klaudija, L. Kaninije Fronton. S obzirom na njegovu službu flamera, smatra se da je gradnja bila vezana uz obilježavanje carskoga (Klaudijevoga) kulta.

Natpis arhitrava br. **1** svjedoči o gradnji 80.000 sestercija vrijednoga portika koju je poduzeo gradski magistrat (*decurio, augur*), koji nam, na žalost, za sada ostaje anonimn. Bogata reljefna vegetabilna dekoracija donjega dijela arhitrava, slična onoj na arhitravima flavijevske faze izgradnje zadarskog foruma, upućuje na to da je dotični portik mogao biti sagrađen u drugoj polovici 1. stoljeća (u flavijevsko ili možda ranotrajansko doba). Ovaj arhitrav vjerojatno nije pripadao trijemovima oko samoga zrcala foruma, jer su njegove grede kraće od poznatoga razmaka među stupovima portika **A** /v. Sl. 2/. Možda je pripadao nekakvoj monumentalnoj građevini nedaleko od crkve Sv. Duha, u čijoj su neposrednoj blizini nađeni njegovi dijelovi; jedno od ponuđenih rješenja, koje se za sada ne može nikako dokazati, ali se čini vrlo privlačnim, bilo bi to da je arhitrav pripadao nekom monumentalnom portiku, izgrađenom na sjeveroistočnom, 2 m povišenome dijelu forumskih prostorija, i to između pretpostavljenih stuba i prostora **C3-C5**.

Najslabije sačuvani arhitrav, onaj br. **4**, nastao je tijekom ranoga Principata, no, uže razdoblje nastanka se za sada ne može odrediti. U radu je identificiran još jedan njegov mali ulomak koji se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru (ulomak **4d**), i koji se dobro spaja

s tri već od ranije poznata mala ulomka (ulomci 4 a-c). Time se je dobilo gotovo cjelovito imenovanje dobročinitelja [-?. Pa]piri[us] C. f(i)lius) Secund[us] vel inus ---] /v. Sl. 15/. Arhitrav je možda pripadao nekoj javnoj gradnji koja je stajala blizu one L. Kaninija Frontona (br. 3).

Literatura

AE - Anneé épigraphique. Paris, Presses universitaires.

ALFÖLDY, G., 1969. - G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg.

BULIĆ, F., 1897. - F. Bulić, Ritrovamenti antichi ad Asseria (Podgradje di Benkovac), *BASD*, 20, 175-176.

CAMBI, N., 2003. - N. Cambi, Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria*, 1, Zadar, 45-69.

CREMA, L., 1959. - L. Crema, *L'architettura romana*, Roma, (Enciclopedia classica, sezione III: Archeologia e storia dell'arte classica, Volume XII: Archeologia (Arte romana), a cura di Paolo E. Arias, Tomo I).

DUNCAN-JONES, R., s. a. - R. Duncan-Jones, *Structure & Scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press, sine anno loquoque.

FADIĆ, I., 1999. - I. Fadić, Asseria - Podgrađe kod Benkovca, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 31/2, Zagreb, 66-71.

FADIĆ, I., 2003. - I. Fadić, *Asseria. 5 godina istraživanja (1998. -2002.)*. *Asseria. 5 Years of Excavations (1998-2002)*. *Asseria. 5 Forschungsjahre (1998-2002)*, Zadar.

GLAVIČIĆ, M., 2002. - M. Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, rukopis, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.

IIJug 1978 - Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla, 19, Ljubljana, 1978).

IIJug 1986 - Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla, 25, Ljubljana, 1986).

ILS - Inscriptiones Latinae selectae (ed. H. Dessau). Berlin 1892-1916.

KURILIĆ, A., 1999. - A. Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu: antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija (rukopis), Zadar.

- LIEBL, H. - WILBERG, W., 1908. - H. Liebl - W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 11, Wien, 17-88.
- MEDINI, J., 1969. - J. Medini, Epigrafički podaci o munificijacijama i ostalim javnim gradnjama antičke Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 6 (3), Zadar, 45-74.
- MEDINI, J., 1974. - J. Medini, Ordines decurionum Liburniae, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12 (5), Zadar, 27-56.
- PARKER, H., 1985. - H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Chicago, Ares Publishers (reprint izdanja Oxford, 1923, s ispravcima iz 1958).
- RE - Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart.
- SALOMIES, O., 1992. - O. Salomies, *Adoptive and Polyonymous Nomenclature in the Roman Empire*, Helsinki (Commentationes Humanarum Litterarum Societatis Scientiarum Fennicae, 97).
- SUIĆ, M., 1965. - M. Suić, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja, *Godišnjak*, knj. 3, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo, 163-178.
- SUIĆ, M., 1976. - M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zadar.
- SUIĆ, M., 1981. - M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar (Posebna izdanja Sveučilišta u Splitu, Filozofskog fakulteta u Zadru, Prošlost Zadra - Knjiga 1) Zadar.
- SUIĆ, M., 2003. - M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje.

Anamarija Kurilić

ARCHITRAVES FROM THE FORUM OF ASSERIA

Summary

The research carried out at the end of the 19th and the beginning of the 20th century at the forum complex in Asseria (nn. 1-2) brought to light remnants of four different architraves with inscriptions. The paper deals with these already published architraves (here, nos. **1-3** and **4. a-c**) and publishes for the first time one small, yet unpublished fragment of the architrave nr. **4**, kept at the Archaeological museum in Zadar epigraphic depot (here nr. **4. d**).

Apart from that, the author discusses the possible original location of the architrave **4**. In order to do so, it was necessary to establish original positions of other forum architraves from Asseria. However, none of them was found *in situ* (some were found built into the walls of the Holy Spirit church built at NW area of forum complex, and others in its vicinity), which makes this task very difficult.

Architraves found at the forum area

1. Three fragments of an architrave made of grey-yellowish limestone richly decorated at the bottom side with the floral frieze in a bass-relief (nn. 6-11). The inscription is dated in the early Principate, most likely in the Flavian period (nn. 12-13).

[- -] *dec(urio), aug(ur) porticum t(estamento) f(ieri) i(ussit) ex (sestertium) LXXX (milibus)*.

2. Six fragments of several beams of an architrave made of grey-yellowish limestone (nn. 14-22). Beams are similar to those of the architrave **1**, except for the bottom side, which is decorated with plain moulded frame (Figs. 6a-c, 7.b). The inscription should be dated in the mid first century AD at the latest (nn. 26-27).

[--- *leg (ionis) X] Frete[nsis p]rimus omnium Asser[iatium --- --- ex sestertium -] CC (milibus) testamen[to] fieri iussit.*

3. Three fragments of a very small (2.79 m long) richly moulded architrave (Figs. 8-11b). The inscription dates from the years immediately following the Emperor Claudius's death (AD 54) (n. 30).

L. Caninius T. f. Cl(udia) Fronto, flamen divi Claudii, II vir quinq(ennalis).

4. Three fragments of an architrave beam (Fig. 12).

(a) [---]PIRI[---] (dimension: h. 24 cm, l. 37 cm, w. 9.5 cm; height of letters 9 cm),

(b) [---]ECV (dimension: h. 26 cm, l. 31 cm, w. 12 cm; height of letters 9 cm),

(c) ND[---] (dimension: h. 24 cm, l. 37 cm, w. 9.5 cm; height of letters 9 cm).

An unpublished fragment made of limestone (Fig. 13) kept at the Archaeological museum in Zadar should be attributed to this beam, as well:

(d) [..] C. F S (dimension: h. 22.5 cm, l. 36 cm, w. 12 cm; maximum preserved height of letters 8.5 cm).

The epigraphic ledger of the Museum records that the fragment came from Asseria, and that it was found (or purchased?) in 1904. It may be assumed that the fragment was found after the 1903 excavations, in the same way as the architrave nr. 3 (cf. n. 28).

The fragment is quite damaged. All of its sides are broken apart the front one that keeps remains of three letters (C. F S) and a simple moulding above them. Letters are carved with fine *scriptura capitalis*.

There are no doubts that the fragment belongs to the same beam as the fragments (a) - (c), primarily due to the same simple moulding preserved both on this fragment and on the "old" fragment (b), but also on the basis of identical palaeography and on the coinciding heights of letters (Fig. 14).

The text should thus read [-?. Pa]piri[us] C. f(i)lius Secund[us vel inus ---] (Fig. 15).

The inscription can be only approximately dated in the early Principate.

The original location of the architraves at the forum complex of Asseria

An overview of preserved architectural remains of forum complex in Asseria (n. 39) is prerequisite to a research of original locations of the architraves that were found there.

Forum of Asseria is situated at an elevated position nearby the south city-walls, approximately at the centre of its perimeter (Fig. 1). Excavations done by the Austrian archaeological institute in Wien revealed major part of the buildings that surrounded forum from West, North-West, North-East and East; southern parts were heavily mutilated by both soil erosion and modern-time burials around the Holy Spirit church, so traces of ancient architecture have not been discerned there (Fig. 2).

Rectangular forum pavement (i. e. mirror) measures 28.60 by 25.30 (?) m (n. 44). The pavement is flanked on two sides by porticos (Fig. 2, **A** and **B**) to which lead 0.46 m high stairways. Two neighbouring column bases of the portico **A** are preserved *in situ*, at an interval of 3.5 m. Remnants of the portico **B** are much more modest. Forum of Asseria had no north-eastern portico, judging by the well-preserved pavement of the walkway alongside the north-eastern forum edge, which showed no traces of columns. Ho-

wever, it is presumed that forum of Asseria had a third portico, which would be the one flanking the south-western, now completely eroded, forum side.

Paved walkway and the architectural remains to the North-East of it (Fig. 2, rooms **C1-E10**) are much better preserved (n. 46), but a unison opinion on their functions has not yet been reached. A series of narrow rooms (Fig. 2, **E1-E10**) and a long narrow corridor after them (Fig. 2, **D2-D4**) might have been some kind of substructures - of stairs, for instance (n. 48), leading toward large rooms at the north-eastern edge of the investigated area (Fig. 2, **C1-C7**), which were built at an approximately 2 m higher grounds. Three central rooms (**C3-C5**) are commonly considered as the most important among them; however, according to the Liebl and Wilberg's description (n. 49) these three rooms should rather be treated as a single space, since they were not divided by walls but by arches (n. 50).

It is more plausible that these three rooms were in fact a single great edifice (a hall) of unknown function (basilica perhaps? - see n. 52) than the **C4** room being a temple (n. 53).

Transformation of the indigenous Liburnian hill-fort settlement at Podgrađe into a Roman town started at the end of the Republican era or at the very beginning of the Imperial period with the construction of monumental city-walls (n. 56). Either this building activity took longer than thought - up to the advanced first half of the 1st century AD, or it was something else that prevented inhabitants of Asseria to start building another key feature with which their settlement would approach Roman archetype - forum with adjacent buildings - immediately after the completion of the city walls at the beginning of the 1st century AD (n. 57). Common opinion is that forum of Asseria begun achieving its form between 50 and 60 AD (n. 58). It seems that building activity at forum continued in the second half of the 1st century AD, i. e. during the Flavian and early-Trajanic periods, when a cancel consisting of stone slabs (*plutei*) with flying erotes was set up at the north-eastern edge of the forum mirror (pavement) immediately after the stairway (n. 59). N. Cambi has dated to this period the architrave here marked with number **1**, as well (n. 60). Asseria entirely achieved the aspect of Roman town by building the so-called Trajan's Arch where the main city-gate stood (n. 61).

It has been generally assumed that forum of Asseria had three porticos, and, yet, four architraves have been found there. Where were they placed? It is highly probable that one belonged to the trabeation of the portico **A**. It is the architrave here marked with the number **2** (n. 62). Its beams are 3.5 m long, matching precisely the distance between column bases of the portico **A**. Proposed reconstruction of the architrave's inscription (including fictitious name and *cursus honorum* of this probably very wealthy and di-

stinguished “first among all of the inhabitants of Asseria”) needs approximately seven beams (= 24.5 m; Fig. 16), matching almost perfectly the calculated length of the portico **A** of c. 25 meters. Anepigraphic beam **2**. (f) thus would not have belonged to the portico **A**, but perhaps to another forum portico, unless portico **A** was as long as the north-eastern end of the forum mirror (28.6 m). If that were the case, then the portico **A** would have solely had one additional anepigraphic beam.

The architrave **2**, and the portico **A** with it, were made at the same time as forum, that is, in the middle of the 1st century AD at the latest, thus belonging to the earliest phase of the forum construction.

The inscription at the architrave **2** has not preserved either the name of city benefactor or his munificence (Figs. 6a-c and 16). However, preserved parts inform us that the benefactor, *primus omnium Asseriatium*, served in the *Legio X Fretensis*, and spent at least 200.000 sesterces for his munificence. In the 2nd century AD Africa, building of a small paved forum with porticos could have cost as much (nn. 65-66). Less expensive were other building activities of Asseria with known costs: 80.000 sesterces for building a portico (here no. **1**), and more than 20.000 sesterces (the exact sum is not known, due to the damaged inscription) for building a curia (?) (*CIL* 3, 15024; nn. 58 and 67). Furthermore, since decoration of the architrave **2** bottom side is much simpler than the one carved at the bottom side of the architrave **1** recording building of 80.000 sesterces worth portico, the sum of 200.000 sesterces seems too large for building solely the portico **A**. It seems quite plausible that the munificence included building and paving the forum, as well, and perhaps even building two other forum porticos: the portico **B** and the supposed south-western one. With regards to it, it is highly probable that the anonymous benefactor did not serve in *Legio X Fretensis* as an ordinary *miles*, but in some higher ranks, perhaps even as *tribunus militum* (nn. 23 and 70), or as a high ranking centurion.

He has been generally regarded as a veteran of native origin who joined the army at the beginning of the 1st century AD and returned to his native land after demobilisation. Viewed in the context of the above discussed, this hypothesis seems more plausible than identifying him with one of the two senators originating from the Dalmatian town of Aequum, *Cn. Iulius Verus* or *Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus* (nn. 71-73).

Architrave **3** was made at approximately the same time as the architrave **2**. It has been preserved in its entirety, although broken in three pieces (Figs. 8-11b). The finding place of its fragments was somewhere around the room **C5**. The inscription records munificence of *L. Caninius Fronto*, high municipal magistrate and *flamen* of *Divus Claudius*, which can be dated immediately after the Claudius's death, and associated with

building an object related to the Imperial cult (nn. 29-30). The architrave is just 2.79 m long and its inscription is carved with the smallest letters (6 cm high) of all four architraves. Judging by it, it may be assumed that the architrave belonged to a small object, for instance, to a trabeation of a small *templum in antis* that may have been placed somewhere near the finding place (in the area of rooms **C6-C7** or in the immediate vicinity) (n. 76).

Architrave here marked with nr. **1** explicitly records building an 80.000 sesterces worth portico. It was made half a century later than the architraves **2** and **3**, indicating that building the forum complex was still in progress or some kind of its redecoration. In any case, distance between columns of the colonnade holding this architrave should have been smaller than of the portico **A**, since its beams are just 2.71-2.76 m long. It is possible that beams belonged to a trabeation of other forum porticos, but it is equally possible that it belonged to a monumental portico placed between presumed stairway and rooms **C3-C5**. As difficult as it is to prove the latter hypothesis, it still seems the most plausible, because: (1) the area in question is closest to the Holy Spirit church, so it is more probable that the massive beams were brought therein from a nearer portico than a more distant one; (2) presumed substructures and a stairway at the area of rooms **D2-D4** and **E1-E9** would bridge the considerable height difference between the forum mirror (pavement) and rooms **C1-C7**; and, (3) presumed building activities mentioned under (2) would have demanded more time and organisation (due to filling up and more complex statics issues) than paving the forum mirror or building porticos.

The fourth forum architrave (nr. **4**) is the most damaged of them all, so the least is known about it. The inscription has just partially preserved benefactor's name (*Papirius Secundus* or *Secundinus*). Architrave could have not belonged to a large object, and that object might have been placed near the one built by *L. Caninius Fronto*. With regard to building phases registered in Asseria and proposed datation of the architrave's inscription in the early Principate, it is equally possible that it belonged to a public building from either the early (middle of the 1st century AD at the latest) or the later phase of forum creation (second half of the 1st century AD - Flavian and early Trajanic periods).

